

Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017, 418 p., ISBN 978-0-691-16683-4

Lucrarea *The Fate of Rome. Climate, Disease & the End of an Empire* semntă de Kyle Harper contribuie la îmbogățirea peisajului istoriografic referitor la problema căderii Imperiului Roman, dilemă frecvent dezbătută și niciodată complet închisă de istoricii de pretutindeni, fiind un proces complex, de lungă durată, cu multiple valențe, de ordin politic, social, economic și nu numai, așa cum arată, de altfel, și autorul în această lucrare.

Kyle Harper (n. 1979) este *Senior Vice President and Provost* în cadrul Universității din Oklahoma. Acesta a publicat până acum trei volume axate pe antichitatea romană, respectiv: *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425* (Cambridge, 2011), *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity* (Harvard, 2013); *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton and Oxford, 2017), care face subiectul prezentării de față.

Lucrarea *The Fate of Rome* este structurată pe șapte capitole, o parte introductivă (*Prologue: Nature's Triumph*, p. 1-5) și o încheiere (*Epilogue: Humanity's Triumph?*, p. 288-293); capitolele sunt: Chapter 1: *Environment and Empire* (p. 6-22); Chapter 2: *The Happiest Age* (p. 23-64); Chapter 3: *Apollo's Revenge* (p. 65-118); Chapter 4: *The Old Age of the World* (p. 119-159); Chapter 5: *Fortune's Rapid Wheel* (p. 160-198); Chapter 6: *The Wine-Press of Wrath* (p. 199-245); Chapter 7: *Judgement Day* (p. 246-287). Ele sunt precedate de o listă a hărților (p. XI) și *Timeline* (p. XII-XIII) și urmate de *Acknowledgments* (p. 295-297), *Appendix A* și *B* (p. 299-315) (în colon-titlu apare forma *Appendixes*; pe latinește, corect este *Appendices*), notele la capitole (p. 317-350), o amplă *Bibliography* (p. 351-412) și *Index* (p. 413-417). Încă din paginile introductive, autorul pornește de la decepția romană că elementul civilizațional care este reprezentat de Roma, o lume belicoasă din fire, ar fi cucerit, pe lângă populațiile mediteraneene, și forțele neîmblânzite ale naturii. Autorul pune în prim-planul istoriei sale cu totul alți actori decât cei convenționali, anume oamenii și contribuțiile lor la desfășurarea evenimentelor așa cum le cunoaștem noi. În concepția lui Harper, soarta Romei nu este decisă doar de "emperors and barbarians, senators and generals, soldiers and slaves" (p. 4). La fel de importantă, poate chiar cu un grad mai sporit, din perspectiva autorului, este și contribuția adusă de virusuri și bacterii, erupții vulcanice și inundații, cât și de ciclurile solare de încălzire și răcire ale climei (p. 5). Această istorie a declinului Imperiului roman prezintă lupta omului cu intemperiiile naturii, războaiele purtate și pierdute în fața unui dușman invizibil, zbuciumul unei societăți care nu putea concepe la acea vreme lumea microscopică care îi înconjură, dar mai cu seamă pericolele ei. Chiar autorul spune în nenumărate rânduri că lumea este a microbilor, noi doar locuind în ea; aceștia au fost aici cu mult înaintea noastră și vor exista chiar și după ce noi nu vom mai fi.

Istoriografia a identificat o multitudine de cauze responsabile de căderea Imperiului Roman. O sinteză din 1984 semnată de Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (C.H. Beck Verlag,

München, 1984), inventaria 210 factori, pentru ca în ediția din 2014 a lucrării, numărul acestora să fie ridicat la 227. Amintim doar câteva dintre cele mai cunoscute: 1. Invaziile barbare; 2. Probleme de factură economică și o bazare exagerată pe munca sclavilor; 3. Diviziunea teodosiană din 395 și ascensiunea Imperiului de Răsărit în detrimentul celui Apusean; 4. Expansiunea exagerată și investițiile masive în domeniul militar, în dauna sectoarelor importante ale mediului civic; 5. Corupție din administrația imperială și instabilitatea politică; 6. Ascensiunea creștinismului și pierderea valorilor tradiționale (*mos maiorum*); 7. Slăbirea legiunilor și diminuarea caracterului pur roman al acestora etc. Kyle Harper arată în lucrarea sa că printre factorii deosebit de importanți se numără clima cu variațiile sale, care a afectat agricultura și producția de hrană, și, desigur, bolile și molimele, care au devastat din punct de vedere demografic Imperiul Roman.

Ideea unui imperiu afectat de capriciile vremii nu este o premieră în analiza istorică, încă din secolul XX existând diverse voci, ce-i drept minoritare și izolate, care propuneau impactul climatului drept o cauză majoră a căderii; amintim pe Huntington (1917), Hyams (1952) și McCormick (2011). Meritul lui Kyle este acela de a aduce noi dovezi, culese din sfera paleoclimatului, bioarheologiei, arheogeneticii și altele. Mijloacele tehnice noi avute la dispoziție de știința contemporană permit accesarea arhivelor naturale ale lumii, făcând astfel miezurile ghețarilor, formațiunile geologice din peșteri, sedimentele maritime și depunerile din lacuri să ateste istorii proprii în limbajul geochimiei. Din acest punct de vedere, cartea este un triumf al interdisciplinarității în materie de istorie, reușind să îmbine izvoare scrise, convenționale, cu acestea mai tăcute, pentru cei care nu le pot asculta.

Pentru a asigura cursivitatea ideilor principale, voi opta pentru analiza acestora în bloc, iar nu fiecare capitol pe rând, fiind tratate în manieră alternantă de autor. Astfel, acesta pornește demersul său științific cu sublinierea caracterului mediteranean al imperiului, o structură interconectată prin căile de comunicație de pe uscat și de pe mare, un imperiu profund urbanizat, care a creat o ecologie propice pentru evoluția patogenilor. Deloc de neglijat este și diversitatea climatică integrată de imperiu, care înglobează multiple tipuri de climat: continental (umed sau rece), temperat, mediteranean, subtropical, semiarid și deșertic (p. 9).

Majoritatea istoriilor ce tratează căderea Imperiului Roman operează în baza unei prezumții tacite acceptate că mediul a prezentat stabilitate, jucând mai mult rolul de fundal inert în reconstruirea istorică. Autorul răstoarnă această prezumție, arătând că au existat mari discrepanțe în modul în care planeta primea căldură, energia solară variind de la o perioadă la alta, iar soarele – o prezență lipsită de constanță în istoria noastră. Harper propune o cronologie a perioadelor climatice de impact asupra lumii romane. Prima fază este aceea a așa-numitului *Roman Climate Optimum (RCO)* (cca. 200 BC – AD 150), o perioadă caldă, umedă, cu un climat stabil, ce a facilitat dezvoltarea laturii agrare a statului roman și, implicit, a permis expansiunea. Razele solare care pătrund în atmosferă produc aici izotopi precum Beryllium 10 și Carbon 14, care, la rândul lor, sunt atașați de aerosoli ce se depun treptat pe suprafața terestră, implicit pe straturi de gheață (p. 44). De aici sunt colectate ulterior datele, ca dintr-o arhivă a naturii. Faza RCO este, de asemenea, foarte bogată în precipitații în fâșiile subtropicale și temperate.

Un exemplu, în acest sens, îl reprezintă inundațiile Tibrului, fenomen extrem, care atestă această creștere a nivelului de precipitații (p. 47-49). Frecvența unor astfel de situații este coroborată cu relatări extrase din izvoarele epocii (cum ar fi Plinius cel Bătrân, care descrie o inundație din timpul domniei lui Traian) și cuantificate în grafice sugestive de Harper (p. 48-49).

A doua etapă este *Transitional Roman Period* (cca. 150-450), care a adus o serie de schimbări globale pentru următoarele trei secole. Se constată o răcire puternică, atestată chiar și în epocă de scrierile episcopului Ciprian de Cartagina drept o pierdere a vigorii lumii: iarna nu mai aducea abundența anterioară de precipitații, vara soarele nu mai încălzea la fel câmpurile de grâne, iar fructele coapte nu mai erau la fel de multe pe timp de toamnă (p. 130).

Ultima etapă este caracterizată de *Late Antique Little Ice Age* (cca. AD 450 – AD 700), perioadă care marchează cea mai severă răcire din Holocenul Târziu, din cauza scăderii istorice a nivelului de energie solară.

Bolile sunt al doilea factor major ce a contribuit la căderea imperiului. Autorul surprinde o adevărată conspirație microbiană împotriva omului antic, și așa suficient de expus presiunilor politice, sociale și economice ale epocii. O altă prezumție tacită pe care o răstoarnă Kyle Harper este aceea că lumea antică romană, prin facilitățile sale tehnologice (apeducte, sisteme de canalizare, băi), garanta un plus de igienă, ferind cetățeanul de maladii. Lucrurile nu stau deloc astfel, băile funcționând cu aceeași apă pentru toți vizitatorii lor, iar canalizările fiind mai curând depozite de dejecții umane, mult prea puțin conectate la o rețea de eliminare a acestora. Cele mai comune boli cauzatoare de moarte în Imperiul Roman erau probabil cele contractate pe rută fecală-orală, diareea fiind unul dintre ucigașii feroci (p. 84).

Alimentarea orașelor cu apă curată, potabilă, este, la o analiză superficială, doar un alt plus de civilizație romană, concretizat cel mai adesea în fântânile răsfirate prin peisajul urban. Ce nu se lua în calcul erau ceilalți vizitatori care frecventau fântânile, anume țânțarii (mai ales cel anofel) purtători de malarie, care prosperau în astfel de medii, în dauna cetățenilor însetați, inconștienți de pericolul la care se expuneau. Romanii vedeau majoritatea bolilor drept semnul unui dezechilibru interior, o lipsă de balans în corp, ori pedeapsa unui zeu nemulțumit sau ofensat, nicidecum o infecție. Adesea, tratamentele prevedeau frecții, băi cu apă rece și consumul de vin, pentru a restaura echilibrul interior firesc (p. 59).

Harper leagă, de asemenea, răspândirea bolilor în lumea antică de creșterea demografică, supraaglomerarea urbană (mai ales în cazul Romei și al orașelor mari), furnizarea de alimente de origine animală (ne referim aici la animale vii, omniprezente pe străzile Urbei, care erau gazde benevole ale organismelor microscopice periculoase) și prezența indivizilor din lumea provincială în scopuri militare ori comerciale, departe de locurile de obârșie. Avantajul de a fi creat o rețea de drumuri și rute navale se întoarce împotriva societății, sporirea comerțului și circulația bunurilor în Antichitate aducând și pasageri invizibili, nedoriți. Se realizează astfel o unificare microbiană a imperiului (p. 73), care a dus în câteva instanțe la catastrofă (p. 92).

Recurente în acest volum sunt ideile de origine malthusiană privitoare la fluctuațiile demografice. Avem, astfel, în această cheie, „piedicile preventive” (ce

țin în principiu de constrângeri morale și economice de consumare a căsătoriilor și procrearea de urmași) și „piedicile pozitive”, care rezultă în moartea prematură a indivizilor din motive de război, foamete și boli. Volumul se axează pe trei episoade importante în care principiile malthusiene din urmă sunt aplicate, momente care au zguduit societatea romană prin izbucnirea unor pandemii. În primă instanță, este analizată așa-numita *plaga antoniniană*, care a izbucnit în anul 165, consumându-se abia spre finalul domniei lui Marcus Aurelius. Istoricii sunt de acord că aceasta ar fi o epidemie de variolă (*Variola Major*). Izvoarele cele mai detaliate în această privință sunt mărturiile lui Galenus din Pergam (129-216), unul dintre cei mai mari medici ai Antichității. El a cunoscut imperiul în timpul călătoriilor sale din estul Mediteranei, ajungând la Roma în anul 162, unde a descris simptomele întâlnite și impactul bolii asupra populației în lucrarea *Metoda Medicinii*. Ce se prezenta la început ca fiind doar o tuse neglijabilă, devenea din ce în ce mai violentă, până la eliminarea de cruste închise la culoare din ulcerările gâtului. Boala evolua prin apariția de eczeme negre din cap până în picioare, febră, scaun sângeros, iritații ale ochilor, sfârșind în majoritatea cazurilor prin moarte (p. 103). Cei mai vulnerabili erau tinerii și oamenii în vârstă. Manifestarea tuturor acestor simptome nu depășea 32 de zile, instaurând astfel un nivel uriaș de panică în sânul unei populații obișnuite cu un nivel de subzistență dezvoltat, calm, ferit de episoade pandemice incontrollable. În epocă, sursa acestei boli care a cuprins tot imperiul s-a presupus a fi în Seleucia, anume o miasmă eliberată în atmosferă asemenea otrăvii ce a fost adusă de trupele romane care se întorceau din campanie. Zeul Apollo, căruia îi era atribuit uzul de săgeți purtătoare de molimă, ar fi fost, în concepția romană, aducătorul bolii. Nu întâmplător se observă în epocă creșterea în popularitate a cultului lui Apollo Alexikakos („Cel care ferește de Rău”) (p. 98-101). Impactul cel mai evident a fost o rată a mortalității crescute, fiind ucisă aprox. 22-24% din populația imperiului, readucând-o la pragurile demografice din timpul lui Augustus. Cazul particular al capitalei arată că estimativ 300.000 din populația Romei a intrat în contact cu virusul, peste jumătate din aceasta cifră pierind. Imperiul a intrat astfel într-o criză sistemică, mai ales de pe urma colapsului operațiunilor de extragere a minereului de argint în lipsa forței de muncă. Acest lucru a dat naștere unei crize monetare, ce va supune sistemul fiscal sub o enormă presiune, mai ales pentru suportarea cheltuielilor militare (p. 112-113).

A doua perioadă de calamitate biologică este cunoscută în istoriografie ca *molima lui Ciprian* (numită astfel după episcopul Cartaginei, martor al acestei perioade nefaste; biograful său descrie episodul pandemic). Molima a izbucnit în anul 249, în mod ironic, la doar un an după celebrarea aniversării milenare a Romei, din timpul domniei lui Filip Arabul (244-249). Anterior, imperiul cunoscuse o perioadă de refacere și un ultim boom în materie de construcții în timpul dinastiei Severilor (p. 127). Izbucnirea bolii pe fondul instabilității dinastice a contribuit la agravarea crizei secolului al III-lea. Un element de noutate evidențiat de Harper este că impactul acestei pandemii ar fi fost mai mare decât s-a apreciat anterior în istoriografie, autorul susținând, în baza dovezilor adunate de el, că ea s-a răspândit din Etiopia pe o suprafață mult mai întinsă. Astfel, ea a depășit condiția unui episod izolat, căpătând o dimensiune transcontinentală de rară magnitudine; a lovit în Alexandria, Antiohia, Cartagina,

Roma și alte așezări (p. 138). A fost o boală caracterizată de durere puternică a ochilor, atacuri de febră violente, vomă, sângerare a globilor oculari, infecție severă a extremităților, pierderea capacităților mintale, a auzului și, în cele din urmă, a vederii. Epidemia a bântuit imperiul timp de aproape 15 ani, rămânând în memoria colectivă ca o veritabilă tragedie. Creștinii o vedeau ca pe o alternativă la moartea martirică, adepților predicându-li-se curajul și tăria. La polul opus, păgânii îi acuzau pe creștini pentru declanșarea acestei năpaste datorită refuzul lor de a oferi sacrificii zeilor (p. 154). Dar, indiferent de aceste opinii contradictorii, răspândirea patogenului nu poate cădea în responsabilitatea nimănui. Kyle Harper caută să stabilească natura microbului, eliminând posibilitatea variolei, a virusului Influenza ori a unei boli transmise de țăntări/rozătoare. Concluzia sa indică prezența unui filovirus asemănător virusului Ebola (p. 143); astfel, molima era ceva cu care societatea romană nu se confruntase până atunci. În schimb, autorul este rezervat în a estima mortalitatea la nivelul imperiului, probabil din lipsa mai multor date. Totuși, sunt furnizate date pentru câteva orașe mari, cum ar fi Alexandria, care a pierdut aprox. 62% din populația sa. Nu putem însă pune cifra în totalitate pe seama molimei, fiind necesar să se ia în calcul și alte cauze, precum mobilitatea unei populații speriate, care încearcă să se retragă din calea epidemiei, lipsa surselor de hrană și iernile foarte dure (p. 140-141). Înscriind și acest episod pandemic foarte violent în rândul celorlalte probleme ale secolului al III-lea, avem rețeta perfectă pentru o criză profundă, din care imperiul a reușit să iasă cu greu, dar a fost schimbat în totalitate. Instaurarea Dominatului, prin reformele lui Dioclețian și Constantin, s-a făcut asupra unui corp politic obosit, marcat de anarhie și complet colaps economic. Eșecul monedei de argint (sesterțul, denarul, antoninianul), la acel moment purtătoare doar a unei valori fiduciare, a făcut loc unei noi economii, în care monopolul a început să fie deținut de moneda din aur (p. 148-149).

Autorul prezintă cu abilitate tragedia Imperiului Roman de Apus, purtând mai departe discuția până în lumea bizantină și analizând ultimul val de boală, anume *ciuma bubonică* (cu al său virus *Yersinia pestis*) ce a izbucnit în timpul lui Iustinian (527-565) și a continuat să reapară episodic în următoarele secole (din 542 până în 749) (p. 238). Episodul este mai bine tratat în istoriografie, Harper analizându-l în detaliu, evidențiind urmările asupra lumii mediteraneene.

În ansamblul său, volumul merită toată aprecierea. Noutatea problemelor puse în discuție, ideile originale, îndrăznețe, uneori iconoclaste, dar bine susținute documentar și, deci, convingătoare, viziunea largă, caracterul interdisciplinar al demersului, cunoașterea perfectă a bibliografiei, dar și stilul elegant, clar, lipsit de ariditatea pe care ar impune-o aspectele prea specioase, recomandă această lucrare ca o realizare excepțională, unică, în panoplia bogatei literaturi dedicate așa-zisei căderi a Imperiului Roman; ea ne îndeamnă să acordăm în totalitate credit afirmației autorului că germanii au fost dușmani mai aprigi chiar și decât popoarele germanice (p. 18).

Alexandru BALTAG*

* Alexandru BALTAG: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: baltag.alexandru@outlook.com.